III VAN LEUVEN, MÜNCHEN EN NEURENBERG VIA KLEIN-POLEN NAAR MAZOVIË: HET VERHAAL VAN DE STEMBOEKEN IN DE UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK VAN WARSCHAU, 7.41.5.14

AGNIESZKA LESZCZYŃSKA

Doorheen de meer dan tweehonderd jaar van haar geschiedenis heeft de Universiteitsbibliotheek van Warschau vele uitdagingen gekend, waaronder twee gebeurtenissen die de integriteit van haar collecties drastisch hebben aangetast. Eerst waren er de repressies na de Novemberopstand in 1832–33, waarbij de Russen ongeveer 100.000 waardevolle drukken, manuscripten, tekeningen en numismatische objecten overbrachten naar Sint-Petersburg.[1] Slechts enkele daarvan werd teruggebracht naar Warschau op grond van het Verdrag van Riga dat in 1921

1 Kozerska, *Warszawska Biblioteka Uniwersytecka*, 1–3.

werd ondertekend tussen Polen, Rusland en Oekraïne, nadat Polen zijn onafhankelijkheid had herwonnen.[2] Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog amper twee decennia later, begon de bibliotheek ernstige verliezen te lijden, zowel wat betreft haar personeel als haar collecties. Dit proces bereikte een dramatisch hoogtepunt in oktober 1944, toen de Duitse bezetter opzettelijk het gebouw in brand stak, waaronder ook de Krasiński Bibliotheek, waar de meest zeldzame en kostbare stukken van de nationale bibliotheek en een groot deel van de bijzondere collecties van de Universiteit van Warschau werden bewaard. Deze stukken werden compleet vernield.[3] Als gevolg van deze historische rampen gingen muziekhistorische bronnen massaal verloren (de exacte aantallen zijn vandaag moeilijk nauwkeurig in te schatten).

Van bijzonder belang in deze context zijn de twaalf overgebleven stemboeken die sinds de vroegste jaren in de Universiteitsbibliotheek van Warschau worden bewaard. Aanwijzingen zoals eigendomsnotities en andere informatie tonen aan dat acht van deze boeken al in de zestiende eeuw hun weg naar Polen hadden gevonden. Hun verhaal vormt het onderwerp van dit hoofdstuk. Ze worden tegenwoordig bewaard in de Muziekafdeling van de Universiteitsbibliotheek van Warschau (Gabinet Zbiorów Muzycznych) onder het gezamenlijke plaatskenmerk 7.41.5.14. In de negentiende eeuw duidden deze nummers respectievelijk de kamer, de boekenkast, de plank en de positie op de plank aan. Het plaatskenmerk werd door de bibliothecaris, die vast geen expert in muziekdrukken was, aangebracht op fragmenten van vier verschillende sets van stemboeken. Dit nummer wordt nog altijd gebruikt omwille van het historisch karakter, hoewel het binnenkort wellicht vervangen zal worden door een hedendaags catalogusnummer.[4] In de tweede helft van de twintigste eeuw werden de stemboeken uit deze collectie gemarkeerd met letters, die op hun beurt vervangen werden door Romeinse cijfers: I–III voor de eerste set, IV–V voor de tweede, VI voor de derde en VII–VIII voor de vierde. Wat deze stemboeken met elkaar verbindt, is dat ze in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw gebruikt werden in

2 Olczak et al., “Kalendarium”, 449.
3 Olczak et al., “Kalendarium”, 491.
4 Het was Piotr Maculewicz, hoofd van de Muziekafdeling van de Universiteitsbibliotheek van Warschau, die me vertelde over het plan om deze bronnen opnieuw te catalogiseren. Ik ben de heer Maculewicz en zijn medewerkers Magdalena Borowiec en Ewa Hauptman-Fischer enorm dankbaar voor hun hulp bij het voorbereiden van deze bijdrage.

Małopolska (Klein-Polen), een regio in het huidige zuiden en zuidoosten van Polen met Krakau als belangrijkste stad. Samen met de manuscripten van het Kasteel van Wawel in Krakau behoren de stemboeken tot de weinige overgebleven bronnen van vocale polyfonie uit de renaissance die met deze regio verbonden zijn. De vier sets werden ongeveer op hetzelfde moment, in de zomer van 1819, opgenomen in de collectie van de openbare bibliotheek van de Koninklijke Universiteit van Warschau, toen bibliotheekdirecteur Samuel Bogumił Linde het initiatief nam om de collecties van kloosters en collegiale kerken die waren opgeheven op grond van de bul *Ex imposita nobis* van paus Pius VII, op te nemen in de Universiteitsbibliotheek.[5] Dit zijn uiteindelijk de stemboeken die de verschillende historische rampen hebben weten te overleven en een halve eeuw geleden al het onderwerp werden van een gedetailleerd onderzoek door Mirosław Perz, die zijn bevindingen in twee publicaties samenvatte.[6] Veel van zijn bevindingen blijven vandaag overeind, terwijl sommige ondertussen aangevuld of verbeterd kunnen worden.

III.1 STEMBOEKEN VAN DE COLLEGIALE KERK IN SANDOMIERZ (PL-WU 7.41.5.14 I–III)

De eerste van de bestudeerde sets, bestaande uit superius (I), contratenor (II) en quinta vox (III), werd vanaf ten laatste 1589 bewaard in Sandomierz en is samengesteld uit twaalf samengebonden volumes:

1 Jacobus Clemens non Papa, *Liber primus cantionum sacrarum*, 4 stemmen (Leuven: Phalesius, 1559); RISM C 2686, Vanhulst, *Catalogue*, nr. 60.
2 —, *Liber secundus cantionum sacrarum*, 4 stemmen (Leuven: Phalesius, 1561); RISM C 2691, Vanhulst, *Catalogue*, nr. 78.
3 —, *Liber tertius cantionum sacrarum*, 4 stemmen (Leuven: Phalesius, 1560); RISM C 2695, Vanhulst, *Catalogue*, nr. 71.[7]
4 —, *Liber quartus cantionum sacrarum*, 4 stemmen (Leuven: Phalesius,1562); RISM C 2699, Vanhulst, *Catalogue*, nr. 84.
5 —, *Liber quintus cantionum sacrarum*, 4 stemmen (Leuven: Phalesius, 1559); RISM C 2702, Vanhulst, *Catalogue*, nr. 64.

5 Ptaszyk, "Biblioteka Publiczna", 103.
6 Perz, "Szesnastowieczne księgi głosowe"; Perz, "Rękopiśmienne partesy olkuskie".
7 Dit is het enig overgebleven exemplaar van deze uitgave.

6 —, *Liber sextus cantionum sacrarum*, 4 stemmen (Leuven: Phalesius, 1559); RISM C 2705, Vanhulst, *Catalogue*, nr. 65.

7 Thomas Crequillon, *Liber septimus cantionum sacrarum*, 4 stemmen (Leuven: Phalesius, 1567); RISM C 4408, Vanhulst, *Catalogue*, nr. 117.

8 *Liber octavus cantionum sacrarum,* 6–8 stemmen (Leuven: Phalesius, 1560); RISM 1560[3] en 1561[1a], Vanhulst, *Catalogue*, nr. 81.[8]

9 Adriaan Willaert, *Moteta… liber primus*, 4–6 stemmen (Leuven: Phalesius, 1561); RISM W 1128, Vanhulst, *Catalogue*, nr. 79.

10 —, *Moteta… liber secundus*, 6–7 stemmen (Leuven: Phalesius, 1561); RISM W 1128, Vanhulst, *Catalogue*, nr. 80.

11 Orlandus Lassus, *Fasciculus aliquot cantionum sacrarum*, 5 stemmen (München: A. Berg, 1572); RISM L 851.

12 Johann Knöfel*, Dulcissimae quaedam cantiones*, 5–7 stemmen (Neurenberg: Gerlach, 1571); RISM K 989.

De eerste eigenaar van uitgaven 1 tot 10 (allemaal gepubliceerd in Leuven) heeft door de jaren heen wellicht geen nieuwe gedrukte titels aan zijn collectie toegevoegd. Het is waarschijnlijker dat de volumes op een vrij korte termijn werden samengesteld. Niet voor 1567, zo lijkt het, kocht de samensteller een selectie van titels die beschikbaar waren bij de uitgeverij van Phalesius. Dit verklaart waarom eerste edities (RISM C 2686, C 2702, C 2705, W 1128) in deze collectie worden afgewisseld met tweede (C 2691, C 2695, C 2699), derde (C 4408), of zelfs vierde edities (15603 en 15611a). De selectie is verre van willekeurig. De verzamelaar was enkel geïnteresseerd in motetten en had een voorkeur voor uitgaven van één componist. De enige verzameldruk in deze set, *Liber octavus*, lijkt te zijn geselecteerd, zoals het nummer in de titel doet vermoeden, omdat het een vervolg is op eerdere volumes met werk van Clemens en Crequillon. De aanwezigheid van maar liefst tien door Phalesius uitgegeven volumes in deze collectie toont aan dat de verzamelaar vrij makkelijk toegang had tot edities van die uitgeverij, en mogelijk zelfs een band had met de Lage Landen. De Duitse uitgaven van motetten van Lassus en Knöfel

8 Vanhulst, *Catalogue*, 89, naar Mendysowa, *Katalog*, 127, vermeldt onterecht dat de druk de vermelding "Pro Ecclesiae Hrusciensis Sancti Andreae" bevat. Deze inscriptie werd eigenlijk aangetroffen op een andere set van stemboeken, 7.41.5.14 (VII–VIII), en in een lichtjes afwijkende vorm.

zijn hoogstwaarschijnlijk latere aankopen en geven blijk van een toegenomen interesse in eigentijdse muziek. Het zou echter ook kunnen dat de Leuvense drukken van eigenaar wisselden voor ze werden ingebonden en dat de laatste twee publicaties later door iemand anders werden toegevoegd. Terwijl de keuze voor de bekende composities van Lassus eerder voor de hand ligt, zou de toevoeging van een debuutvolume met muziek van een Silezische componist zoals Knöfel ingegeven kunnen zijn door persoonlijke omstandigheden, zoals een mogelijk contact tussen de samensteller en de kunstenaar, hetzij rechtstreeks of via gemeenschappelijke vrienden. Hoe dan ook werden de drukken uiteindelijk gebonden in bruin leer met goudopdruk. De datum 1575 werd toegevoegd op het voorplat, terwijl de initialen van de toenmalige eigenaar, "SHT", te vinden zijn op het achterplat. De identiteit van deze "SHT" kan niet worden bevestigd, maar de kans is klein dat hij actief was in Sandomierz.[9] Izabela Wiencek-Sielska van de afdeling Oude Drukken van de Universiteitsbibliotheek van Warschau (in het Pools, Gabinet Starych Druków) stelt dat boeken waarschijnlijk niet op deze manier werden ingebonden in Polen. Belangrijk om op te merken is de ovalen stempel op het voorplat waarop, naast versieringen met bloemmotieven, ook het ongebruikelijke motief van een naakte vrouwelijke halffiguur met een kroon is afgebeeld (▶ Afb. III.1). Dit motief kent geen equivalenten in de beschikbare online catalogi van Europese boekbanden uit de tweede helft van de zestiende eeuw.[10] Als het ergens in de toekomst geïdentificeerd zou worden, zou dit kunnen helpen om te bepalen waar de stemboeken werden ingebonden en bijgevolg in welke omgeving de oorspronkelijke verzamelaar leefde en werkte.

▶ p. 189

Het overwicht van Phalesius' uitgaven uit de periode 1559–67 in de set versterkt de hypothese van een niet-Poolse herkomst. Publicaties uit Duitsland, Italië of Frankrijk uit die tijd waren in Polen eigenlijk veel makkelijker te vinden dan die uit de Lage Landen. Conclusies als deze zijn vooral gebaseerd op de situatie in Krakau, de hoofdstad van het

9 Perz nam aan dat de eigenaar verbonden was met de stad Sandomierz. Cf. Perz, "Szesnastowieczne księgi głosowe", 24.

10 Bijvoorbeeld: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, *Baza opraw zabytkowych XV-XVIII wieku* (https://ptpn.locloud.pl/collections/show/3); Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, *Einbanddatenbank* (https://www.hist-einband.de), British Library, *Database of Bookbindings* (https://www.bl.uk/catalogues/bookbindings/), geraadpleegd op 12 september 2023.

koninkrijk Polen en de belangrijkste stad van Klein-Polen, zoals hieronder wordt toegelicht. We kunnen aannemen dat de beschikbaarheid van ingevoerde publicaties zeker niet beter was in kleinere steden in de regio. Slechts enkele muziekuitgaven die in het zestiende-eeuwse Krakau gebruikt werden, bleven bewaard tot vandaag, maar andere primaire bronnen getuigen van de verspreiding van muziekdrukken in de Poolse hoofdstad. Zo worden er bijvoorbeeld muziekgerelateerde bronnen vermeld in de inventaris die Jerzy Jazwich in 1572 opstelde van de collectie van het Koninklijk Kasteel van Wawel, alsook in de postume inventarissen van de voorraad van Jan (Jean) Thenaud (1582) en Stanisław Szarfenberg (1585), boekverkopers in de stad.[11] Van de talrijke items die in deze inventarissen worden gecatalogeerd, kunnen we de inhoud van ongeveer 120 volumes reconstrueren. Van de volumes die hypothetisch geïdentificeerd zijn, kunnen er echter maar twee uit de drukkerij van Phalesius komen: *Praestantissimorum divinae musices auctorum missae decem* (Leuven, 1570; RISM 1570[1]), opgelijst in de Wawel-collectie, en *Cantiones de Latrae in 4* uit de inventaris van Thenaud, een uitgave die mogelijk geïdentificeerd kan worden als Petit Jean de Latre's *Livre des chansons à 4* (Leuven, 1552; RISM L 1060).[12] Thenaud, de eigenaar van deze laatste druk, was geboren in Bourges en was een leerling van Jean Calvin. In 1558, meerdere jaren na zijn afstuderen in Genève, was hij naar Polen gekomen als leraar. Hoewel hij aanvankelijk met tegenzin naar dit verre land vertrok (een niet te vermijden gevolg van ingewikkelde omstandigheden in zijn persoonlijk leven), stichtte hij na enkele jaren een familie in Polen (door te trouwen met een Poolse) en bracht hij het laatste decennium van zijn leven door in Krakau als directeur van de Calvinistische school en als de koninklijke boekverkoper.[13] Mogelijk bracht hij de collectie chansons mee uit zijn geboorteland als middel tegen heimwee en uit nostalgie naar zijn moedertaal. Waarschijnlijk was het volume niet te koop in zijn winkel.

In koninklijk Pruisen, een Poolse provincie in het noorden, lijkt de situatie vergelijkbaar: muziekdrukken uit Leuven kwamen er wel terecht, maar waarschijnlijk enkel ingevoerd door privépersonen. Er zijn

11 Chybiński, "Krakowskie inwentarze", 253–60, Głuszcz-Zwolińska, *Muzyka nadworna*, 73–76.
12 Chybiński, "Krakowskie inwentarze", 257, 259.
13 Birn, "Francuz wśród kalwinów", 41–45.

slechts twee gevallen bekend van vroege drukken uit Leuven in deze regio: in Gdańsk en in Toruń. Tegen het einde van de zestiende eeuw bezat de familie Brandes in Gdańsk twaalf volumes van chansons en motetten die werden uitgegeven door Petrus Phalesius in 1554–60, samen ingebonden met een manuscript van werken van Orlandus Lassus.[14] Volgens Paweł Gancarczyk woonde de oorspronkelijke eigenaar van deze bundel in de Nederlanden.[15] Heinrich Stroband uit Toruń (de toekomstige burgemeester van die stad) kocht Sebastian Vredemans tabulatuur *Nova longeque elegantissima cithara ludenda carmina* (Leuven: Phalesius, 1568; RISM V 2566) in Tübingen toen hij daar studeerde in 1569.[16] Deze en andere Leuvense drukken werden dus slechts sporadisch ingevoerd in Polen en, zo lijkt het, uitsluitend via privékanalen, waarschijnlijk bij gebrek aan een efficiënt internationaal distributienetwerk. Pas na 1570, toen Petrus Phalesius zijn krachten bundelde met Johannes Bellerus uit Antwerpen, begonnen er drukken van hun uitgeverij op te duiken op de Frankfurter Buchmesse.[17] Het is bekend dat boekverkopers vanaf ten laatste de vroege zeventiende eeuw allerlei muziekdrukken invoerden naar Polen (via de Frankfurter Buchmesse), waaronder Phalesius' boeken die geproduceerd waren in het atelier in Antwerpen.[18]

Gelet op de hierboven geschetste omstandigheden lijkt het zo goed als zeker dat de stemboeken die we kennen als 7.41.5.14 (I–III) samengesteld en ingebonden werden in West-Europa, en dat ze in Polen aankwamen door een private import. Uiterlijk in 1589 vonden ze hun weg naar Sandomierz, waar ze in het bezit kwamen van een zekere Józef Piotrucha, zoals we kunnen afleiden uit de aantekening: "Jozephus Piotrucha Sand[omi]rien[sis] nec non etiam Mansionarius Eccle[siae] Collegi[atae] Sand[omi]ri[ensis] possesor Anni 1589" ("Józef Piotrucha van Sandomierz, en evenzeer *mansionarius* [houder van een klein beneficie] aan de collegiale kerk in Sandomierz, de eigenaar in 1589") (▶ Afb. III.2). Piotrucha werd op 4 april 1586 in de kathedraal van

▶ p. 190

14 Gancarczyk, "Origin, Repertory, and Context", 300.
15 Gancarczyk, "Origin, Repertory, and Context", 301–2.
16 Leszczyńska, "Music and Musicians", 174.
17 Gross, "The Firm of Phalèse", 277.
18 Czepiel, "Zacheus Kesner"; Gancarczyk, *Muzyka wobec rewolucji druku*, 92–93. Ik ben Louisa Hunter-Bradley enorm dankbaar dat ze de resultaten van haar ongepubliceerd onderzoek met mij deelde. Zij stelde dat de uitgeverij van Plantin in Antwerpen, die ook samenwerkte met Poolse boekverkopers, eveneens bemiddelde bij de import van Phalesius' muziekdrukken in Gdańsk en Krakau. Voorlopig is er nog geen spoor van de verkoop van dergelijke uitgaven in Polen gevonden vroeger dan het jaar 1570.

Krakau gewijd als *mansionarius* in de collegiale kerk van Sandomierz. Zijn naam werd in het examenboek ingeschreven als Josephus Martini Piotrucha Kozak Sandomiriensis,[19] wat betekent dat hij een zoon was van Marcin met de bijnaam "Kozak", mogelijk een aanwijzing dat zijn voorouders uit het zuidoostelijke, Roetheense deel van het Pools-Litouwse Gemenebest kwamen.

Piotrucha was duidelijk enthousiast om zijn naam op de stemboeken te zetten (zijn handtekening is op maar liefst negentien plaatsen te vinden), maar hij vond het wel niet nodig om zijn vermoedelijke Kozakse wortels te vermelden. In plaats daarvan pronkte hij met zijn geleerdheid door verschillende keren te citeren uit de Heilige Schrift en enkele Latijnse dicta te vermelden. Het citaat uit Claudianus' lofrede, "Virtutem decet non sanguine niti" ("Op deugden moet men steunen, niet op bloed"), dat Piotrucha neerschreef op het titelblad van Lassus' *Fasciculus* (superius), kunnen we misschien interpreteren als zijn persoonlijke reactie op sommige opmerkingen over zijn eigen afkomst.

Piotrucha studeerde wellicht Latijn en de basis van de klassieke literatuur aan een van de drie scholen die destijds actief waren in Sandomierz,[20] waarschijnlijk het de kapittelschool, waar hij ook wat muziekonderwijs kan hebben gekregen. De leerlingen stonden er in voor de muziek tijdens de dagelijkse conventuele missen en vespers en ze moesten zingen tijdens de metten en andere onderdelen van het Heilig Officie, in het bijzonder op zon- en feestdagen.[21] Voor deze diensten kregen ze een kleine vergoeding.[22] Deze praktische opleiding was een goede basis voor een carrière in zowel de muziek als de Kerk. Om *mansionarius* te kunnen worden, moest men deelnemen aan een wedstrijd. Eerst werd de naam van de kandidaat gedurende twaalf dagen aan de deur van het college geafficheerd. Daarna presenteerde hij zijn kunnen voor het kapittel, waarop de leden beslisten om hem al dan niet tewerk te stellen.[23] Als lid van het *collegium mansionarium*, dat aanzienlijke winsten maakte via de verhuur van huizen, tuinen en andere eigendommen in Sandomierz

19 Pietrzyk (ed.), *Księgi święceń*, 278. Ik ben Izabela Wiencek-Sielska dankbaar om mijn aandacht op deze registratie te vestigen.
20 Rutkowski, "Z dziejów Sandomierza", 299–305.
21 Rutkowski, "Z dziejów Sandomierza", 302.
22 Burdzy, *Szesnastowieczny Sandomierz*, 153.
23 Wiśniewski, *Katalog prałatów* (2), 10.

en omgeving,[24] leefde Piotrucha wellicht niet op de rand van armoede, en zijn inkomen zal er waarschijnlijk toe bijgedragen hebben dat hij zonder veel moeite zijn religieuze wijding heeft kunnen ontvangen. Het beschikken over de nodige fondsen, in de vorm van een beneficie, privébezit of een hoog salaris, was een noodzakelijke voorwaarde om een canonieke titel te kunnen krijgen en tot priester te worden gewijd. Andere aspecten, zoals een geschikte achtergrond in theologie, waren minder belangrijk.[25] Het collegiaal kapittel oefende soms druk uit op leden van het *collegium mansionarium* die hun priesterwijding uitstelden, door te dreigen hun beneficie af te nemen.[26] In die zin is het moeilijk om uit te maken of de keuze voor het priesterschap een zuiver persoonlijke voorkeur van Piotrucha was. Als *mansionarius* had hij tal van verplichtingen, zoals het zingen van de getijden en missen ter ere van de Heilige Maagd op alle weekdagen, minstens vier keer per week deelnemen aan de gezongen en gelezen missen voor verschillende intenties, evenals zingen in processies op zon- en feestdagen en nog andere sporadische taken.[27] De collegiale *mansionarii* in Sandomierz vervulden hun verantwoordelijkheden niet altijd. Wanneer ze die verwaarloosden, kon hen dat berispingen of zelfs boetes opleveren, opgelegd door het kapittel.[28] Niettemin zijn er wat Józef Piotrucha betreft geen verslagen van dergelijke nalatigheden.

In de archiefdocumenten uit het college zijn geen aanwijzingen te vinden dat de *mansionarii* of andere zangers (met inbegrip van andere vicarissen, altaristae, leerlingen en leden van broederschappen) polyfone muziek uitvoerden tijdens de liturgie. Als er al een dergelijke praktijk was, dan was ze van marginaal belang. Evenmin lijkt het orgel te zijn gebruikt in de alledaagse liturgie in de kapittelkerk. Dat valt af te leiden uit een document van 1584 in verband met een salarisverhoging voor de orgeltitularis Stanisław Trestka, waarin het kapittel van hem verlangt dat hij speelt tijdens de Paasliturgie (gedurende drie dagen) en op Pinksteren, Kerstmis, Maria-Geboorte en in kerkdiensten op andere belangrijke feestdagen wanneer de responsoria, hymnes en het *Te Deum laudamus* gezongen werden.[29] Blijkbaar bleef het instrument stil tijdens de gewone

24 Burdzy, *Szesnastowieczny Sandomierz*, 123–38.
25 Pietrzyk (ed.), *Księgi święceń*, 8.
26 Wiśniewski, *Katalog prałatów* (2), 10.
27 Burdzy, *Szesnastowieczny Sandomierz*, 297–98; Wiśniewski, *Katalog prałatów* (2), 16.
28 Burdzy, *Szesnastowieczny Sandomierz*, 300.
29 Wiśniewski, *Katalog prałatów* (2), 3; Perz, *Księgi głosowe*, 24.

zondagsmissen. Kardinaal Jerzy Radziwiłł, wellicht bezorgd over deze situatie, vaardigde (na zijn visitatie in 1895) het bevel uit dat het orgel op alle zondagen door het jaar en zo goed als alle belangrijke feestdagen bespeeld moest worden.[30] Hoewel de kapittelkerk elke dag van 's ochtends tot 's avonds gevuld was met muziek, was dit vooral gregoriaans, zoals ook gebruikelijk was in de kathedraal van Krakau, en (in mindere mate) orgelmuziek.[31] We weten gewoonweg niet of de motetten uit de verzameling van de mysterieuze SHT er ooit zijn uitgevoerd tijdens of buiten de liturgie.[32]

De stemboeken lijken dus maar beperkt gebruikt te zijn geweest, wat de reden kan zijn waarom Józef Piotrucha ze in 1602 aan het koor van de dominicaner kerk van Sint-Jacob de Apostel schonk. Hij vereeuwigde deze gift op meerdere plaatsen op de pagina's van de drukken in zijn uitbundig, sierlijk, enigszins gekunsteld handschrift. Naast twee zulke aantekeningen voegde hij een verzoek tot gebed toe: "ora pro me frater" ("bid voor mij, broeder"). Hij had er duidelijk vertrouwen in dat de dominicanen deze boeken zouden gebruiken en gehoor zouden geven aan zijn oproep. De aantekeningen van de schenker geven ons ook informatie over een verandering in zijn kerkelijke status. Onder de inhoudstafel in de superius van Willaerts *Moteta… liber secundus* vinden we deze notitie: "V[e]n[e]rab[ilis] Jozephus Pjotrucha Sandom[iriensis] plebanus in Zaleszani pro choro s. Jacobi Aposto[li] Sandomir[iensis] Anni 1602. D[onavit]" ("De eerwaarde Józef Piotrucha van Sandomierz, pastoor van Zaleszany, schonk dit in 1602 aan het koor van de kerk van Sint-Jacob de Apostel in Sandomierz") (▶ Afb. III.3). Blijkbaar was Piotrucha op dat moment niet langer *mansionarius* bij de kapittelkerk, maar pastoor in Zaleszany, een dorp ongeveer veertien kilometer ten zuidoosten van Sandomierz, aan de andere kant van de rivier de Wisła. Hij was nu dus tewerkgesteld aan de Sint-Nicolaaskerk, die eerder (voor 1577) tijdelijk was overgenomen door protestanten.[33] Verslagen van een inspectie uit 1599 suggereren dat de kerk geen orgel had.[34] Hoewel de benoeming tot pastoor een promotie was, was de verhuis van

▶ p. 190

30 Wiśniewski, *Katalog prałatów* (2), 21.
31 Wiśniewski, *Katalog prałatów* (2), 4.
32 De bewering die vele jaren geleden werd gedaan dat in de collegiale kerk "voornamelijk motetten van Clemens non Papa werden gezongen" lijkt zeer onwaarschijnlijk. Zie Perz, *Mikołaj Gomółka*, 96.
33 Kumor, *Dzieje diecezji*, 407, 438.
34 Kumor, *Dzieje diecezji*, 548.

een prestigieuze kapittelkerk in het stadscentrum naar een positie op het platteland waarschijnlijk niet zo aangenaam voor Piotrucha. Om van Sandomierz in Zaleszany te geraken, moest je een veerboot nemen in het dorp Kamień, ongeveer vier kilometer buiten de stad.[35] Dit maakte het moeilijker om in de stad te komen, en Piotrucha kon Sandomierz zeker niet zo vaak bezoeken als hij had gewild. Mogelijk was het ook het wegvallen van het dagelijks contact met zijn medezangers, de potentiële uitvoerders van de motetten, dat hem overtuigde om de stemboeken weg te geven. Waarom hij ze dan aan het dominicaner kerkkoor schonk en niet aan iemand van de kapittelkerk is niet duidelijk. Het zou kunnen dat er een conflict was dat verband houdt met zijn vertrek bij de mansionarii. Er is niets bekend over de muziek die in die tijd werd uitgevoerd aan de Sint-Jacobskerk, maar de kerk moet een vocaal ensemble hebben gehad, aangezien Piotrucha de drukken aan het koor schonk en niet aan een specifiek iemand. Een datum genoteerd op het achterste schutblad van de contratenor bewijst dat de stemboeken onderzocht werden in 1603.

Hoe de stemboeken in handen van Józef Piotrucha kwamen, kunnen we niet met zekerheid vaststellen. Iemand moet de drukken meegebracht hebben uit West-Europa. Die iemand kan niet Piotrucha zelf zijn geweest, want zijn langste reis ooit was hoogstwaarschijnlijk naar Krakau (waar hij tijdens één enkele reis tussen 1 maart en 5 april 1586 drie wijdingen kreeg: subdiaken, diaken en priester).[36] Hij had zelfs nog niet aan een seminarie gestudeerd voor hij tot priester werd gewijd, aangezien het seminarie van Krakau pas werd opgericht in 1601. Ook Mikołaj Gomółka, de grootste musicus uit het zestiende-eeuwse Sandomierz, kan moeilijk deze drukken hebben meegebracht. Hij werd in 1535 geboren in die stad maar werkte vooral in Krakau, eerst als kind en als jongeman in dienst van het koninklijk hof (1545–62) en later aan het hof van de bisschoppen Piotr Myszkowski en Jan Zamoyski (1580–91).[37] Gomółka verbleef in zijn thuisstad tussen 1566 en 1578, maar zijn verplichtingen hadden in die periode niets met muziek te maken, en daarna keerde hij wellicht niet meer terug naar Sandomierz.[38]

35 Rutkowski, "Drogi", 124.
36 Pietrzyk (ed.), *Ksiegi święceń*, 278.
37 Perz, *Mikołaj Gomółka*, 85, 92, 116–22.
38 Perz, *Mikołaj Gomółka*, 94–104.

Waarschijnlijk was het een geschoold persoon met een internationaal netwerk en een interesse voor West-Europese polyfonie die de stemboeken naar het op muzikaal vlak provinciale Sandomierz bracht. Een mogelijke invoerder van de collectie is Kasper Cichocki, die vanaf 1588 met de stad geassocieerd werd. Hij was later kanunnik aan de kapittelkerk en parochiepriester aan de Sint-Pieterskerk. Hij was in 1545 in Tarnów geboren en studeerde aan de Universiteit van Krakau (1560–61) en later aan de Universiteit van Leipzig (1567–69, als beschermheer van de jonge edelman Jan Herburt). Na zijn terugkeer naar Krakau behaalde hij een baccalaureaat in de vrije kunsten (1570). Later studeerde hij ook aan de Universiteit van Ingolstadt (1574) en de Academie van Vilnius (1584). Hij bracht verschillende jaren door in Krakau als secretaris van Jakub Uchański, primaat van Polen. Eind 1584 trok hij naar Rome om er filosofie en theologie te gaan studeren aan het Collegium Romanum. Hij zou in de stad blijven tot begin 1587.[39] Hierdoor had hij tal van kansen om muziek van de beste kwaliteit te beluisteren (zowel gregoriaans als polyfonie) en musici te ontmoeten. Cichocki was zonder twijfel een muziekliefhebber. In een boek dat hij op het einde van zijn leven schreef, *Alloquiorum Osiecensium sive variarum familiarium sermonum* (Krakau, 1615), heeft hij het ook over muziek. Het boek is opgevat als een reeks gesprekken met vrienden en weerspiegelt zijn ideeën over de Contrareformatie. Door Cichocki's scherpe uitspraken over de Engelse koning Jacob I werd deze publicatie een internationaal schandaal.[40] Het boek gaat echter niet alleen over relaties met de "ongelovigen". In hoofdstuk VII, sectie I, getiteld "Musices laus…", somt de auteur de pausen en keizers op die muziek (gregoriaans) componeerden en maakt hij snedige opmerkingen over het lage niveau van muzikale opleiding onder de Poolse geestelijken.

Wanneer hij in 1588 terugkwam uit Rome, werd hij in Krakau gewijd tot geestelijke. Daarna reisde hij door naar Sandomierz, waar hij in 1588 een groot deel van zijn boekenverzameling schonk aan de bibliotheek van het kapittel.[41] We mogen niet vergeten dat Piotrucha niet later dan 1589 in het bezit kwam van de stemboeken. Het is dan ook mogelijk dat de drukken een schenking waren van Cichocki, die ze misschien

39 Barycz, "Cichocki Kasper", 21.
40 Barycz, "Cichocki Kasper", 22; Smoła, "Kasper Cichocki", 66–69.
41 Barycz, "Cichocki Kasper", 21.

in Rome of op de terugweg naar Polen had gekregen. Hoewel we zijn reisweg niet kennen, loopt een van de gebruikelijke routes via Bologna, Innsbruck, Wenen en Praag. Cichocki moet onderweg enkele tussenstops hebben gemaakt, om te eten, te slapen en wellicht wat uit te rusten. Mogelijk bezocht hij ook kennissen uit zijn tijd in Leipzig en Ingolstadt. Dit alles gaf genoeg mogelijkheden om de stemboeken in zijn bezit te krijgen. Toen hij later in Sandomierz aankwam met de boeken die hij wilde schenken aan de bibliotheek van het kapittel, realiseerde hij zich misschien dat de stemboeken er vrijwel nutteloos zouden zijn aangezien er in Sandomierz, in tegenstelling tot in de Romeinse kerken, geen polyfone muziek werd uitgevoerd. Het zou kunnen dat hij zijn bezittingen aanbood aan de eerste mansionarius die toevallig interesse toonde voor de muziek. Dit is natuurlijk slechts een hypothese. Wat we wel zeker weten, is dat de stemboeken niet naar Sandomierz gebracht werden door de mensen die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van muziek in de kapittelkerk.

Het is gissen of Józef Piotrucha en zijn collega-pastoors of (later) de dominicanen in Sandomierz ooit motetten uit deze drukken gezongen hebben. De vele correcties en andere sporen wijzen er echter op dat deze uitgaven wel degelijk werden gebruikt waarvoor ze bedoeld waren, al is het nu onmogelijk om vast te stellen door welke van hun opeenvolgende eigenaars. Een aantal van deze correcties kunnen niet zijn aangebracht in Sandomierz. Zo werden vier noten die ontbraken door een fout van de drukker toegevoegd aan het einde van de voorlaatste notenbalk in de superius van Jacobus Clemens' *Nobilis illa intere septenas* (RISM C 2686, nr. 1). Deze handgeschreven wijziging komt overeen met de juiste versie van dezelfde passage in *Liber primus ecclesiasticarum cantionum* (Antwerpen: Susato, 1553; RISM 1553[8]), een bron die voor musici uit Sandomierz echter niet toegankelijk was, wat het erg onwaarschijnlijk maakt dat zij de ontbrekende noten met zo'n precisie konden aanvullen. (▶ p. 190 ▶Afb. III.4). In de superiuspartij van *Timor et tremor* van dezelfde componist (RISM C 2699, nr. 7) is het woord "omnes" met de hand aangevuld, ook hier mogelijk op basis van de Antwerpse uitgave (RISM 1553[8]). Er zijn nog vele andere correcties in de stemboeken van Sandomierz, duidelijk door een beroepsmusicus die toegang had tot verschillende andere bronnen (naast de hierboven vermelde) waarin de muziek van Clemens te vinden was. De veelheid aan correcties bevestigt overigens ook de stelling van Anne Tatnal Gross dat

de muziekdrukken uit Petrus Phalesius' vroege jaren niet erg accuraat waren.[42]

III.2 EEN STEMBOEK VAN HET JEZUÏETENCOLLEGE IN SANDOMIERZ (PL-WU 7.41.5.14 VI)

Een basso-stemboek (VI) dat bestaat uit de drie volumes van *Novum et insigne opus musicum* (RISM 1558[4], 1559[1], 1559[2]) is ook verbonden met Sandomierz. Een onvolledige bezitsaantekening is bewaard gebleven op het beschadigde titelblad van het eerste volume. Op basis van gelijkaardige notities in andere boeken in de Universiteitsbibliotheek van Warschau ontcijferde Izabela Wiencek-Sielska (persoonlijke communicatie) onlangs de aantekening als "Inscriptus catalogo librorum Collegio San[domiriensis] Societatis Jesu" ("Ingeschreven in de catalogus van boeken van het jezuïetencollege in Sandomierz").[43] De stemboeken werden gebonden in een band met houten platten, bekleed met geblindstempeld leer. Op het voor- en achterplat vinden we een compositie met concentrische rechthoekige kaders, gecreëerd door gebruik te maken van drie soorten rolstempels: (1) met halve vrouwelijke figuren die de theologische waarden "FIDES" ("geloof"), "SPES" ("hoop"), en "CARITAS" ("naastenliefde") symboliseren; (2) met een florale versiering; en (3) met halve heiligenfiguren en Bijbelcitaten: "TV ES PETR[VS] ET SVPER HANC" ("Jij bent Petrus, en op deze [rots]", Matt. 16:18), "APPARVIT BENIGNI[T]AS" ("Zo verscheen de goedheid", Titus 3:4), "ECCE ANGNVS [!] DEI ("Aanschouw het Lam Gods", Joh. 1:21), en "DATA EST MIHI OMNIS" ("Alle [kracht] werd mij gegeven", Matt. 28:18). In het centrale paneel is een herhaald bloemenmotief te zien dat lijkt op een madeliefje. De naam van de stem ("BASSVS") en de datum 1562 staan in reliëf op het voorplat. Deze boekband werd dus gemaakt veertig jaar voordat de eerste jezuieten aankwamen in Sandomierz (1602). Hij werd waarschijnlijk buiten Polen vervaardigd, misschien in Duitsland, en het basso-stemboek kwam, wellicht samen met andere stemboeken, in Sandomierz terecht door een private import. Deze druk zou bijvoorbeeld uit het buitenland kunnen zijn meegebracht door de eerder vermelde Kasper Cichocki, en

42 Gross, "The Firm of Phalése", 270.

43 Vroeger werd de oorsprong van het stemboek in verband gebracht met het jezuïetencollege in Łomża als gevolg van een misinterpretatie van een beschadigd woord dat werd gelezen als "Lom[sensis?]" in plaats van "San[domiriensis]". Perz, "Księgi głosowe", 13.

dan eigendom geworden zijn van de bibliotheek van het college. Cichocki was één van de breinen achter de komst van de jezuïeten naar Sandormierz en als pastoor van de Sint-Pieterskerk nodigde hij hen in 1603 uit om dit godshuis te delen.[44] Vanaf ten laatste 1624 was er een internaat in de stad waarvan de bewoners – arme studenten aan het jezuïetencollege – geacht werden om bij bepaalde gebeurtenissen te zingen en muziekinstrumenten te bespelen.[45] De motetten van generatiegenoten van Josquin en Gombert die opgenomen zijn in *Novum et insigne opus musicum* waren uiteraard niet nieuw in de zeventiende eeuw, maar ze konden nog altijd een aantrekkelijk repertoire vormen dat geschikt was om uit te voeren bij verschillende gelegenheden. De activiteiten van de kapel van het college bleven niet beperkt tot de kring van jezuïeten. Zij werden ook geregeld gevraagd voor uitvoering in de kerken van de dominicaner monniken en benedictijner nonnen in Sandomierz.[46] Na het ontbinden van de Sociëteit van Jezus in 1773 begon de Sint-Pieterskerk in verval te geraken[47] en werden de boeken van het college verspreid. Het zou kunnen dat deze druk terechtkwam in de bibliotheek van één van de bovenvermelde ordes, van waaruit Samuel Bogumił Linde een halve eeuw later het basso-stemboek meenam naar Warschau.

III.3 STEMBOEKEN VAN DE SINT-ANDREASKERK IN OLKUSZ (PL-WU 7.41.5.14 IV–V)

De andere twee sets van stemboeken die bewaard worden in Warschau onder het plaatskenmerk 7.41.5.14, meer bepaald Nrs. IV–V en VII–VIII, zijn eveneens onvolledig (slechts twee stemboeken van elke set). Beide waren ooit eigendom van de Sint-Andreaskerk in Olkusz, zoals wordt bevestigd door aantekeningen die door dezelfde hand zijn aangebracht. Set IV–V bevat de alt- en baspartijen van zes volumes uit *Evangelia dominicorum et festorum* (Neurenberg: J. Montanus & U. Neuber, 1554–56, RISM 1554^{10}, 1555^{10}, 1555^{11}, 1555^{12}, 1556^{8}, 1556^{9}), met de vermelding: “Pro usu Ecclesiae Ilcusien[sis] in quinq[ue] partes compos[te]” (“Voor gebruik in de kerk van Olkusz, gecomponeerd voor vijf stemmen”) op de titelpagina van het eerste volume. De stemboeken zijn gebonden in een

44 Kunkel en Mrozowski, “Kościół św. Piotra”, 150.
45 Burdzy, “The Orchestra”, 292.
46 Burdzy, “The Orchestra”, 300–3.
47 Kunkel en Mrozowski, “Kościół św. Piotra”, 155.

halve band in lichtbruin, blindgestempeld varkensleer (de rug en een deel van de zijkanten van de band), terwijl de rest van de zijkanten bekleed is met perkament van een ouder manuscript (▶ Afb. III.5). Deze halve banden waren gebruikelijk in het Duits taalgebied en in koninklijk Pruisen.[48] De naam van het stemboek en het jaartal 1561 zijn in reliëf aangebracht op het voorplat. Dit is een van de twee overgebleven exemplaren van de uitgave die vroeger gebruikt werd in het Pools-Litouwse Gemenebest. De andere, die nu bewaard wordt in de Universiteitsbibliotheek van Uppsala, behoorde toe aan het jezuïetencollege in Braunsberg (Braniewo) tot 1626; daarvoor (tot ongeveer 1565) was deze in bezit van ten minste twee mensen die in koninklijk Pruisen woonden: eerst Albrecht von Drebben en later Jakub Kostka.[49] De uitgave in zes volumes van de evangelies door de Neurenbergse drukkers Johannes Montanus en Ulrich Neuber, samengesteld met het oog op een Lutheraans publiek, bleek dus ook nuttig in de uitgesproken katholieke omgeving van het jezuïetencollege. Wat het exemplaar uit Olkusz betreft, is het moeilijk om de geschiedenis te reconstrueren, aangezien er behalve de hierboven vermelde notities geen andere aantekeningen zijn. Toch beschouw ik het als onwaarschijnlijk dat het rechtstreeks vanuit Neurenberg naar Sint-Andreas in Olkusz gebracht werd. Ik geloof dat de druk de weg naar de parochiekerk vond na de grote brand die in 1584 de stad en de kerk zelf in de as legde.[50] De grootte van de schade aan de Sint-Andreaskerk is niet gekend, maar de collectie boeken ging naar alle waarschijnlijkheid helemaal op in de brand, terwijl de stemboeken geen sporen van brandschade vertonen.[51] De uitbreiding van de kerk, die al gepland was voordat het noodlot toesloeg, kreeg een nieuwe impuls na de brand. Hoewel de bouwwerkzaamheden hun hoogtepunt bereikten rond de eeuwwisseling, werd de bibliotheekruimte waarschijnlijk al in 1592 gebouwd boven het koor en de aangrenzende schatkamer.[52] Dit jaartal kunnen we dus nemen als beginpunt voor de opbouw van een nieuwe boekenverzameling na de stadsbrand. De inwoners van Olkusz spaarden kosten noch moeite bij de wederopbouw van de kerk en wellicht droegen ze ook bij aan het

▶ p. 191

48 Wagner (ed.), *Oprawy*, 80.
49 Leszczyńska, *Musicalia* 37, 53, 180.
50 Molenda, "Dzieje Olkusza", 256.
51 Volgens Perz, "Księgi głosowe", 18, werden deze uitgaven al gebruikt in de Sint-Andreaskerk voor de brand, die hij in 1588 situeerde (op basis van de gegevens die toen beschikbaar waren).
52 Molenda, "Dzieje Olkusza", 258, n. 148.

aanvullen van de bibliotheekcollectie. De bevolking van Olkusz bestond niet alleen uit families die er al generaties lang woonden, maar ook uit talrijke inwoners van Krakau die er hun buitenverblijf hadden, naast inwijkelingen uit Duitsland, Hongarije, Bohemen en Italië. Deze groep omvatte mijnbouwdeskundigen (die naar de zilver- en loodmijnen van de stad trokken), het personeel van de lokale munt, en gespecialiseerde bouwers die werkten aan de uitbreiding van de parochiekerk.[53] Het is op dit moment onmogelijk om de mogelijke schenkers van de stemboeken te identificeren in deze ware smeltkroes, al is de kans groot dat inwoners van Krakau die hun buitenverblijf in Olkusz hadden, de volumes hebben meegebracht uit de hoofdstad.

De hierboven vermelde inventarissen van Jazwicz (1572) en van de bezittingen van Thenaud (1582) bevatten aanwijzingen dat sommige iets latere publicaties van de drukkers Montanus en Neuber uit Neurenberg naar Krakau werden gebracht. De eerste vermeldt een "Thesaurus partes 6", de laatste een "Thesaurus musicus a 4".[54] Beide vermeldingen verwijzen zonder enige twijfel naar de uitgave van *Thesaurus musicus* uit 1564, meer bepaald het derde (6 stemmen, RISM 1564[5]) en vijfde (4 stemmen, RISM 1564[5]) volume. Het vijfde volume kan naar Thenauds boekwinkel zijn geïmporteerd omdat het een motet bevat, *Ego sum pastor bonus,* van Wacław van Szamotuły, een componist die tot 1555 in dienst was van de Poolse koning Sigismund II Augustus. Susan Jackson werpt een interessante hypothese op in verband met de linken tussen de uitgeverij van Montanus en het in Neurenberg gevestigde handelsbedrijf van Wolf Kern in de jaren 1560. Die laatste hield ook kantoor in Krakau.[55] Toch speelde dit bedrijf slechts een beperkte rol in de overdracht van muziekdrukken naar Polen. De verzameling *Evangelia dominicorum* vond ten vroegste in 1592 de weg naar de Sint-Andreaskerk in Olkusz (het jaar waarin de kerk werd gereconstrueerd na de brand), waarschijnlijk via een private import. Daarvoor werden de volumes wellicht ingebonden en gebruikt in het Duits taalgebied. De verzameling bevat enkele correcties van drukfouten, waarvan we niet weten wanneer die precies gemaakt zijn. De meeste van deze correcties kunnen aangebracht zijn zonder dat het

53 Molenda, "Dzieje Olkusza", 265–66.

54 Chybiński, "Krakowskie inwentarze", 257. De auteur identificeerde "Thesaurus novus a 4" uit de inventaris van Thenaud verkeerdelijk als een druk van Montanus en Neuber, cf. Chybiński, "Krakowskie inwentarze", 259.

55 Jackson, "Berg and Neuber", 53–54.

nodig was om de muziektekst met een andere, correcte bron te vergelijken. Motetten uit *Evangelia dominicorum* kunnen mogelijk gezongen zijn in Olkusz door de vier *mansionarii* die vanaf 1603 in dienst waren van de parochiekerk.[56] Het is echter waarschijnlijk dat zij, net zoals hun tegenhangers in Sandomierz, enkel gregoriaans zongen.

III.4 NOG EEN SET STEMBOEKEN UIT DE SINT-ANDREASKERK IN OLKUSZ (PL-WU 7.41.5.14 VII–VIII)

De laatste set stemboeken, 7.41.5.14 (VII–VIII), waarin de overgeleverde volumes voor de bas en de quinta vox bestemd zijn, is een compilatie van drie drukken:

13 Ivo de Vento, *Latinae cantiones*, 5 stemmen (München: A. Berg, 1570); RISM V 1115.

14 Johannes Knöfel, *Dulcissimae quaedam cantiones*, 5–7 stemmen (Neurenberg: T. Gerlach, 1571); RISM K 989.

15 Gallus Dressler, *Opus sacrarum cantionum*, 4–8 stemmen (Neurenberg: K. Gerlach, erfgenamen van J. Berg, en W. Kirchner, 1577); RISM D 3522.

Op het einde van de gedrukte verzameling vinden we een manuscript dat 46 composities bevat (PL-Wu 7.41.5.14). De vermelding op de titelpagina van beide stemboeken is als volgt: “Pro usu ecclesiae Ilcusiensis Sancti Andreae in sex partes compactae” (“Voor gebruik in de kerk van Sint-Andreas in Olkusz, gecomponeerd voor zes stemmen”). Deze drukken, samen met de handgeschreven bron, lijken ook als een gift in de collectie van de Sint-Andreaskerk in Olkusz te zijn beland, hoogstwaarschijnlijk vanuit Krakau. Beide stemboeken zijn ingebonden in bruin leer met goudopdruk, met de naam van de stem en de datum 1579 op het voorplat. In het midden tussen de titel en de datum vinden we een ovalen stempel met daarop de buste van Christus Salvator, omgeven door de woorden: “IESVS CHRISTVS FILIVS DEI VIVI SALVATOR MVNDI REX REGVM DOMINVS DOMIN[antium]” (“Jezus Christus, Zoon van de levende God, Verlosser van de wereld, Koning der koningen, Heer van de Heren”). Dit alles is gepositioneerd binnen een rechthoekig kader met een vlechtmotief. (▶ Afb. III.6). Afgaand op de beschrijving komen ▶ p. 191

56 Molenda, “Dzieje Olkusza”, 266.

gelijkaardige elementen (de stempel en het kader) voor op banden die, volgens Michał Muraszko, vervaardigd werden in het atelier van Kaspar Rajman Senior, een Silezische boekbinder die vanaf 1566 in Krakau woonde en talloze banden voor stedelijke boeken maakte.[57]

Het is niet bekend hoe de uitgaven in deze set werden samengebracht. De overgeleverde inventarissen geven niet precies weer wanneer drukken van Gerlach uit Neurenburg en Berg uit München beschikbaar waren bij de boekhandels in Krakau. De uitgave van Theodor Gerlach uit 1567 van Orlandus Lassus' *Magnificats* (RISM L 805) werd wel al in 1572 vermeld in de Wawel-collectie,[58] maar de koninklijke bibliotheek had wellicht haar eigen importkanalen die niet toegankelijk waren voor het brede publiek en dus is dit geval mogelijk niet relevant. Sommige van de boeken die hypothetisch geïdentificeerd zijn als vroege drukken van Gerlach en Berg worden vermeld in Kessners inventaris uit 1602,[59] wat ons echter geen informatie geeft over wanneer ze Polen binnenkwamen.

Als Kaspar Rajman effectief de persoon is die de derde set stemboeken heeft ingebonden, heeft hij mogelijk ook een bijdrage geleverd aan de inhoud. Deze in Krakau gevestigde boekbinder uit Liebenthal (Lubomierz) onderhield regelmatige contacten met Silezië en ondersteunde zijn landgenoten door jongens uit zijn thuisstad en uit Wrocław (Breslau) tewerk te stellen in zijn atelier.[60] Het is mogelijk dat zijn pad gekruist werd door de hierboven vermelde Johannes Knöfel, een musicus die geboren was in Lauban (Lubań, niet ver van de geboorteplek van Rajman), en werkte in steden als Goldberg (Złotoryja), Liegnitz (Legnica), en Wrocław. Rajman zou een soort tussenpersoon geweest kunnen zijn bij de verkoop van de debuutverzameling van Knöfel. Hoe dan ook, het sleutelwerk van deze set – de druk die aan de basis lijkt te liggen van de hele collectie – is de uitgave van *Latinae cantiones* van Ivo de Vento, organist van de hertogelijke kapel van Beieren. De persoon die het manuscript heeft samengesteld of besteld (mogelijk de eigenaar) blijkt zich te hebben toegespitst op muziek uit Münchense kringen.[61] Motetten

57 Muraszko, "Wybrane oprawy", 266–68.
58 Chybiński, "Krakowskie inwentarze", 257.
59 Czepiel, "Zacheus Kesner".
60 Chmiel, "Oprawy introligatora", 16.
61 Voor een gedetailleerde lijst van werken in dit handschrift, zie Perz, "Partesy olkuskie", 35–42. Verwijzingen naar deze composities zullen vanaf hier aangeduid worden met de letter P (voor de catalogus van Perz), gevolgd door hun catalogusnummer.

van Orlandus Lassus bekleden een ereplaats in het handschriftgedeelte van PL-Wu 7.41.5.14. Het zijn er vijfentwintig, gekopieerd uit verschillende edities, met twaalf stukken uit *Fasciculus aliquot cantionum* (Neurenberg, 1582, RISM L 937).[62] *Audi tellus* (P18) van Georgius Schwaiger (d. 1581), die op het einde van zijn leven in München werkte, is enkel overgeleverd in dit manuscript en was wellicht geïnspireerd door Lassus' zetting van dezelfde tekst.[63] Daarna komt het anonieme en nergens anders voorkomende *Omnia vertuntur* (P19) op tekst van Sextus Propertius, die, net zoals het vorige werk, een interesse in het humanistische gedachtengoed verraadt. Nog een unicum is het motet *Veni in hortum meum* (P43) van Marcin Leopolita, die werkte aan het koninklijk hof in Krakau in 1560–61. Composities die slechts in één andere bron voorkomen zijn onder andere een zevenstemmige canon zonder tekst (P20), later geïdentificeerd als het *Agnus Dei* uit een mis van Georg Brack, die enkel bewaard is gebleven in PL-Kj 40634.[64] Dit toont aan dat dit repertoire zeventig jaar na de creatie nog werd gekopieerd. De enige concordantie die gevonden is voor het anonieme *Estote fortes in bello* (P14) is in het manuscript SK-KE N 69 192, dat volgens Marta Hulková vanuit Silezië naar Kežmark gekomen kan zijn in de zestiende eeuw.[65] Binnen de vier motetten van Jacobus Clemens die gekopieerd werden naar PL-Wu 7.41.5.14, is *Me oportet minui* (P16) een rariteit aangezien de enige andere bron V-CVbav CS 38 is. De bron die de scribent gebruikte voor dit stuk kennen we niet, maar deze aantekening werd toegevoegd: "Authore J C non Papa (vel ut quidam volunt Mart[inus] Leop[olita])" ("Geschreven door Jacobus Clemens non Papa (of, zoals sommigen verkiezen, Martinus Leopolita") (▶Afb. III.7). Dit suggereert dat in het milieu van de kopiist het motet mogelijk in meerdere kopieën circuleerde en soms werd toegeschreven aan de eerder genoemde Poolse componist Marcin Leopolita.

▶ p. 192

Er zijn minstens vijf contrafacten in PL-Wu 7.41.5.14. Mirosław Perz duidde alvast de eerste ervan aan: Alessandro Striggio's madrigaal

62 *Exultet caelum mare* (P22), *Angelus ad pastores ait* (P24), *In me transierunt* (P27), *Nuntium vobis fero* (P29), *Stabunt iusti* (P30), *Venite ad me omnes* (P31), *Pater Abraham miserere* (P32), *Noli regibus o Lamuel* (P33), *Quid tamen* (P34), *Veni in hortum meum* (P35), *Hispanum ad coenam* (P36) en *Credidi propter* (P45).

63 De tekst van *Audi tellus* werd populair in de late zestiende eeuw, zie Szelest, "*Psalm Davida*", 120.

64 Zwolińska, "Musica mensuralis", 483–85; Leszczyńska, "Unique Masses", 21.

65 Hulková, "Hudobný konvolút", 275, 285.

Nasce la pena mia, populair in het Pools-Litouwse Gemenebest,[66] werd in het manuscript gekopieerd zonder vermelding van de componist en met de tekst *Diligam te Domine* (P3).[67] Het motet *Cor mundum crea in me* dat is toegeschreven aan Lassus (P40)[68] is het *contrafactum* van *Ich weis mir ein festes gebawet haus* van Antonio Scandello.[69] De andere drie gevallen werden ontdekt door Marcin Szelest. Het anonieme motet *Cantate Domino* (P6), met een aantekening die een aanwijzing geeft over het auteurschap ("Anno Domini 1587 per me Sobestianum X"),[70] is eigenlijk een contrafact van Giovanni Pierluigi da Palestrina's madrigaal *Vestiva i colli*.[71] Het motet *Domine non est elatum cor meum* (P5), dat zonder componist voorkomt in het Olkusz manuscript, blijkt een contrafact te zijn van Orlandus Lassus' *Et d'ou venez vous madame*. Szelest vergelijkt deze zetting met de tabulatuurversie in S-Uu vmhs 89, waar het incipit van Psalm 131, "Domine non est exaltatum", op dezelfde manier is aangepast ("elatum" in plaats van "exaltatum") en stelt vast dat dergelijke contrafacten enkel voorkomen in bronnen die met Polen verbonden zijn[72] De aanpassing in de tekst is het gevolg van de plaatsing van rusten in het incipit van het chanson, waardoor het gebruik van een woord met vier lettergrepen onmogelijk is. De kopiist had ook met andere problemen te kampen wanneer hij de psalmtekst moest rijmen met de muziek van Lassus, waardoor er twee alternatieve tekstplaatsingen zijn ingevoegd onder de laatste secties van het stuk.[73] De orgeltabulatuur in S-Uu 89a lijkt niet te zijn gebaseerd op de vocale versie van *Domine non est elatum* in Ms. PL-Wu 7.41.5.14. Het lijkt eerder alsof er andere bronnen waren met dit contrafact, dat vrij bekend was in het toenmalige Pools-Litouwse Gemenebest, en dat de orgeltabulatuur hierop gebaseerd was. Dat geldt ook voor het contrafact van Orlandus Lassus' *Ardant amour* dat recent ontdekt werd in PL-Wu 7.41.5.14, en waar de muziek werd afgestemd op de woorden van Psalm 6 in de Poolse vertaling van Jan Kochanowski: "Czasu gniewu i czasu

66 Jeż, *Madrygał*, 85.
67 Perz, "Partesy olkuskie", 36.
68 Er is een onjuiste titel *Cor meum* in Perz, "Partesy olkuskie", 41.
69 Ik ben Ewa Hauptman-Fischer van de Universiteitsbibliotheek van Warschau dankbaar voor deze identificatie.
70 Quinta vox, fol. 7^{v}.
71 Szelest, "*Psalm Dawida*", 114. Dezelfde publicatie bevat ook informatie over instrumentale versies van de contrafacten die gevonden zijn in Poolse bronnen.
72 Szelest, "*Psalm Dawida*", 114, 116.
73 Quinta vox, fol. 7^{r-v}.

Twej zapalczywości" ("in de tijd van woede en in de tijd van uw toorn") (P17).[74] Dat dit contrafact gekend was in Krakau wordt bevestigd door het feit dat in het exemplaar van de tabulatuur van *Theatrum musicum* (Leuven, 1571, RISM 1571[16]), dat ooit werd bewaard in de bibliotheek van de Jagiellonische Universiteit, het Franse incipit *Ardant amour* (fol. 66^{v}) vervangen werd door de handgeschreven woorden: "Psalm Czasu gniewu y czasu swey zapalcziwości".[75]

PL-Wu 7.41.5.14 werd gekopieerd op vier soorten papier met watermerken die hun oorsprong verraden in drie papiermolens nabij Krakau: in Prądnik (nu een wijk van de stad), Młodziejowice (15 kilometer van het stadscentrum) en Krzeszowice (25 kilometer van het stadscentrum). Van een vierde Poolse papiermolen kennen we de locatie niet.[76] De belangrijkste kopiist was dus waarschijnlijk verbonden met Krakau. Zijn moedertaal was wellicht Pools, aangezien de hierboven vermelde tekst *Czasu gniewu* en nog een andere aantekening in het Pools foutloos zijn geschreven.[77] Twee van de werken die hij kopieerde werden wellicht in Polen gemaakt, of misschien zelfs in Krakau zelf: het motet *Veni in hortum meum* van Marcin Leopolita, de componist die actief was aan het koninklijk hof, en het contrafact *Czasu gniewu*, met muziek van Lassus (*Ardant l'amour*) op tekst van Kochanowski. Zoals eerder vermeld, is het contrafact van hetzelfde werk van Lassus ook te vinden in andere bronnen uit Krakau.

Rekening houdend met alle bovengenoemde omstandigheden, lijkt het waarschijnlijk dat het manuscript PL-Wu 7.41.5.14 en de drukken waarmee het samen is ingebonden, verbonden waren met het milieu van Krakau. Ze kunnen aanvankelijk hebben toebehoord aan een hoogopgeleide inwoner van Krakau die een tijdje gereisd heeft, mogelijk in Ingolstadt studeerde, en daar in contact kwam met muziek uit München. Het feit dat deze set voorkomt in de collectie van Sint-Andreas in Olkusz is wellicht opnieuw zuiver toeval.

74 Szelest, "*Psalm Dawida*", 99.

75 Chybiński, "Kult muzyki Orlanda", 200. Het exemplaar van de Jagiellonische bibliotheek (plaatskenmerk Artes 807), dat zowel daar als in Vanhulst, *Catalogue*, 182 (mogelijk op basis van een microfilm?) wordt vermeld, is verloren gegaan. De herkomst uit Krakau werd bevestigd door een eigendomsnotitie met de naam van Szymon Gołkowic, die in 1638 professor was aan de Academie van Krakau (Vanhulst, *Catalogue*, *187*). "Ardant amour" genoot lange tijd populariteit in Krakau. Het is met de woorden "Sancte Paule apostole" te vinden in het manuscript PL-Kk Kk I.286, uit de eerste helft van de achttiende eeuw.

76 Perz, *Rękopiśmienne partesy*, 19–20.

77 "Skrzypicè to zmelely abo skrzypczy" ("De viool heeft het mis, of de violist"), basso, fol. 28^{v}.

III.5 CONCLUSIES

De hypothetische geschiedenis van deze acht stemboeken houdt enkel rekening met de eerste decennia van hun bestaan. De laatste sporen van hun gebruik – eigenaarsnotities – dateren ten laatste uit de zeventiende eeuw. We weten niet wat er met de stemboeken gebeurde tijdens de twee volgende eeuwen, voor ze in 1819 in kloosterbibliotheken gevonden werden door Samuel Bogumił Linde, directeur van de eerder vermelde openbare bibliotheek van de Koninklijke Universiteit van Warschau. Linde was zich ervan bewust dat de oude drukken en manuscripten uit veel klooster- en kerkcollecties, vergeten, beschouwd als onnuttig en bewaard in vochtige ruimtes, onherstelbaar beschadigd waren. In Kalisz zag hij stapels boeken van het jezuïetencollege liggen in lokale kraampjes – hun bladen werden gebruikt om de verkochte goederen in te pakken.[78] De situatie van kerkelijke collecties is niet altijd zo dramatisch geweest, maar Linde besloot snel te handelen en te redden wat hij beschouwde als cultureel erfgoed van Polen. En zo gebeurde het dat hij en zijn assistent Wiktor Skarbek op 25–27 juli 1819, namens de openbare bibliotheek van de Koninklijke Universiteit van Warschau, beslag legden op de boekencollecties van de kerken in Sandomierz. Uit de dominicaner kerk namen ze 208 volumes mee, waaronder normaal gezien ook de Leuvense stemboeken (7.41.5.14 I–III). Op aanwijzen van Linde werden deze verworven bezittingen naar Warschau gestuurd over de rivier de Wisla.[79] Enkele dagen later, op 4–9 augustus 1819, haalden bibliotheekmedewerkers uit Warschau de bibliotheek van de Reguliere Kanunniken van het Heilig Graf in Miechów leeg en namen 4644 volumes mee die werden overgebracht van Hebdów naar Warschau, opnieuw over de rivier.[80] Hoewel Miechów in de literatuur nog niet eerder is genoemd in de context van de stemboeken 7.41.5.14, weten we nu dankzij de expertise van Izabela Wiencek-Sielska dat de twee sets die rond 1600 in Olkusz werden bewaard, vervolgens hun weg moeten hebben gevonden naar het klooster van de reguliere kanunniken in Miechów. Dit is duidelijk te zien aan de plaatskenmerken op de dekbladen, die kenmerkend zijn voor de bibliotheek van Miechów.[81] Zo is één van de vraagstukken rond de

78 Łodyński, *Materiały*, 39.
79 Ptaszyk, "Biblioteka Publiczna", 166–68.
80 Ptaszyk, "Biblioteka Publiczna", 166–68.
81 De karakteristieke eigenschappen van deze plaatskenmerken worden besproken in Skrzyniarz, "Księgozbiór historyczny", 76.

stemboeken van Olkusz opgelost, want tot voor kort was het onduidelijk hoe ze in 1819 in Warschau terecht waren gekomen indien noch Linde noch Skarbek de kerkcollecties in Olkusz hadden onderzocht. We hopen dat de samenwerking tussen experten uit vele disciplines, de toenemende beschikbaarheid van digitale bronnen uit verschillende bibliotheken, en de uitbreiding van RISM databanken en watermerk- en boekbandcatalogi het in de toekomst mogelijk zullen maken om nog meer onopgeloste vragen te beantwoorden rond de stemboeken die het onderwerp zijn van dit hoofdstuk.